

T. JUMAMURTOV SHÍGARMALARÍNDÁ FRAZEOLÓGIYALÍQ VARIÁNTLARIDÍN JUMSALÍWÍ

Aynazarova Gúlara

filologiya ilimleriniń kandidatı, docent
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Xudaynazarova Gúldana

2-kurs magistantı
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Annotaciya. *Maqalada T. Jumamuratov shıgarmalarında qollanılğan frazeologizmlerdiń hár qıylı variantlarda jumsalıw sheberligine arnalğan. Shayırdıń hár qıylı stillik maqsetlerge baylanıslı frazeologizmlerdiń leksikalıq variantların qollanıwdaǵı sheberligi sáykes mısallar menen talqılanadı.*

Gilt sózler: *frazeologizm, frazeologiyalıq ótlesiwler, frazeologiyalıq variantlar, leksikalıq variant, kórkem tekst, erkin sóz dizbegi, turaqlı sóz dizbegi, sóz komponent.*

Frazeologiyalıq sóz dizbekleri xalıq tilinde uzaq dáwirler dawamında mudamı jumsalıp, qalıplese otırıp ózine tán mánilik boyawları menen pikirdi tolıq jetkeriwde ayırıqsha xızmet atqaratuǵın sózlik quramınıń bir toparın quraydı. Haqıyqatında da, frazeologiyalıq sóz dizbekleri óziniń obrazlılıǵı menen, tereń mánililigi menen, qurılısınıń ózgesheligi menen ajırılıp turatuǵın hár bir millet tiliniń ózine tán kórinisi bolıp esaplanadı. Sózlik quramdaǵı frazeologizmlerdiń bári de belgili bir qalıplesken formada erte dáwirlerde payda bolǵan hám búgingi kúnge kelip jetken. Usı dáwirde qansha – qansha ózgerislerdi óz basınan keshirgen. Frazeologizmlerdiń ishinde kópshilik bólegi sóylew aynalıсында ayırım ózgerisler menen jumsalıp, olardıń tilde bir-neshe variantları payda bolıp frazeologiyalıq fondtı bayıtıwǵa sebepshi bolıp kiyatır. Sonlıqtan da A. Pirniyazova frazeologiyalıq variantlar, ásirese kórkem tekste keń qollanıladı, tilimizdiń múmkinshiliklerin, baylıǵın kórsetetuǵınlıǵın atap ótedi.[1, 39.]

Tilimizdegi frazeologizmlerdiń ayırımları turaqlı sıpatqa iye boladı. Semantikalıq birigiwshiligi boyınsha frazeologiyalıq ótlesiwler dep atalǵan túrleri quramındaǵı sózlerdiń mánisi menen frazeologizmiń ańlatqan mánisi sáykes kelmeydi. Sonlıqtan frazemalardıń bul túri ózgerislerge beyim emes. Máselen tulıpqa mónirew, túbine duz egiw, tóbe shashı tikke turıw hám t.b.

Durıs, tilimizdegi frazeologizmler ulıwma turaqlı sıpatqa iye. Olardı qálegenimizshe erkin sóz dizbeklerindey etip ózgerge bermeymiz. Bul ózgerisler sheklengen dárejede. Kóbirek variantlılıq frazeologiyalıq birlikler menen dizbeklerge tán qubılıs. Frazeologiyalıq variantlardı izertlew-ilimiy kózqarastan úlken áhmiyetke iye bolıw menen qatar onıń tildegi basqa da turaqlı sóz dizbeklerinen ayırmashılıǵın hám stillik jaqtan hár qıylılıǵın ashıp beriwde keń múmkinshilik beredi. Geypara frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń quramındaǵı komponentleriniń ayırımları turaqlı boladı da, al birewleri ózgermeli boladı. Komponentleriniń ózgerip yamasa basqa sóz benen awmasıp turıwı frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń arasındaǵı variantlılıqtı payda etedi. Variantlas frazeologizmler ayırım komponentleriniń ózgergeni menen mánileri birdey bolıp, qarım-qatnasta olar biri ekinshisiniń ornına jumsala beredi.

Sh.Raxmatullaevtıń pikirinshe, hár qanday frazemanı frazeologiyalıq variant dew ushın tómendegi belgiler esapqa alınıw lazım:

- 1) Variantlar dep qaralıw ushın leksikalıq hám grammatikalıq ózgerisler sebepli biri ekinshisinen ósip shıqqan bolıwı, barlıǵı bir tiykarǵa birlesiwı lazım;
- 2) Variantlar dep qaralıwshı dizbeklerdiń tiykarında tek bir obraz bolıwı kerek;
- 3) Variantlar dep qaralıwshı dizbeklerdiń bir mánini ańlatıwı tiyis;
- 4) Ózara ósip shıqqan variantlar qurılısında ulıwmalıq leksikalıq komponent bolıwı shárt. [2.131].

Ulıwma alǵanda, frazeologizmler arasındaǵı variantlasıw qubılısı arqalı olardıń mánilerine zıyan etpeydi, ózine tán obrazlılıǵı saqlanıp qaladı. Kóbirek bunday frazeologiyalıq variantlasıwdı jazıwshı-shayırlarımız shıǵarmalarında stillik maqsetlerge baylanıslı qollanıwın kóriwimizge boladı.

Joqarıdaǵı pikirlerdi dálillegen halda qaraqalpaq xalqınıń ullı shayırı T.Jumamuratovtıń shıǵarmalarındaǵı frazeologizmlerdiń variantlarda jumsalıwın kórip shıqpaqshımız.

Frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń quramındaǵı mánili sóz shaqabınan bolǵan komponentleriniń birewiniń ózgeriwı arqalı payda bolǵan variantqa *leksikalıq variant* deymiz. Bunda frazeologiyalıq birlik quramındaǵı sóz komponent basqa sóz benen almastırılıwı múmkin, jańadan bir sóz qosılıwı múmkin yamasa kerisinshe bir sóz alıp taslanıwı múmkin. Bul túrdegi variantlardı shayır shıǵarmalarında kóplep ushıratıwımızǵa boladı:

1. Shayır bolsań , kórgenińdi jazasań,

Kóz jiberip, is maydanın qarasam, -

Miyet sestı muzıkasın jańǵırtar,

Óz-ózińnen sózsiz ırza bolasań. [4. 79.]

2. Túske meger biyik dáwran baslandı,

Kókke ushıp, álemge kóz taslandı. [4. 33.]

3. *Hámel úlken qural, jaltaqlar hár kim,
Súrinseń bilerseń dos, dushpan parqın.
Ózim Sháryarman dep shawqımdı salma,
Tóbeńnen kóz tigip, sinap tur xalqıń. [4. 37.]*

T. Jumamuratovtıń joqarıdağı qosıq qatarlarında *kóz jiberiw, kóz taslaw, kóz tigiw* sıyaqlı leksikalıq variantlardı da qollanılğan. Bul frazeologizmlerdiń barlıǵı *qaraw* mánisin bildiredi. Olar arasında aytarlıqtay mánilik ózgeshelik sezilmeydi. *Qaraw* mánisin bildiriwshi bul frazeologizmiń úsh túrli variantında da *dıqqat penen, itibar menen, sın kózler menen qaraw* degen mánilik boyawları basım. Sonlıqtan da shayır frazeologizmiń usı variantların tańlaydı.

Shayır shıǵarmalarında fraeologizmlerdiń quramınaǵı sózlerdiń túsip qalıwı yamasa sóz qosılıwı arqalı da leksikalıq varianlardıń jumsalǵanlıǵın kóriwimizge boladı. Mısalı:

1. *Sırı málim maǵan burın,
Házir kórip tursız túrin.
Abırayı tógilipti,
Kiyimleri ırım-jırım. [4. 211.]*

2. *Abırayıńdı túsirip,
Qonaq barda esirip,
Mensinbeydi sózińdi,
Jamanlalaydı ózińdi. [4. 179.]*

Joqarıdağı qosıq qatarlarında *abırayın ayranday tógiw* frazeologizmi *abırayı tógiliw, abırayın túsiriw* túrinde qollanılğan. Tiykarınan tilimizde abırayı ayranday tógiliw túrinde ushırasatuǵın turaqlı sóz dizbeginiń *ayranday* sóziniń túsiriliwi yamasa qısqaıwı arqalı leksikalıq variantların qollanadı.

Shayırdıń qosıqlarında frazeologimlerdeń jumsalıwındaǵı jáne bir ózgeshelik leksikalıq variantlardıń sóz qosıw arqalı payda bolıwında kóriwiiz múmkin. Mısalı:

1. *Jaw oylasa adam qanın shashıwǵa,
Pútkil insan mindi **kekli** ashıwǵa,
Qanxordıń da, atomnıń da háddi joq,
Dúnyadaǵı xalıqtıń kúshin basıwǵa. [4. 114.]*

Joqarıdağı misalda *ashıwǵa miniw* turaqlı sóz dizbegine **kekli** sóziniń qosılıwı arqalı frazeologizmlerdiń leksikalıq variantı jasalǵan.

T. Jumamuratovtıń shıǵarmalarında kelbetlik feyillerden jasalǵan leksikalıq variantlardı da ushıratıwımızǵa boladı:

*Birewler gúnalı, birew haq boldı,
Arańızǵa gúwildesken gáp toldı.
Aq kókirek qaraqalpaq xalıq edik,*

Bul shawqımlar qay jaqlardan tap boldı?!... [4. 98.]

Bárinen de, eń joqarǵı dáreje,

Aytsa bolar, aq kóńilli adam dep. [4.16.]

Tilimizde quramalı dúzilme sıpatında kózge túsetuǵın, kóp komponentli frazeologizmlerdiń bir túri teńles eki komponentli frazeologizmler sózlik quramda belgili orındı iyeleydi. Qaraqalpaq til biliminde frazeologizmlerdiń bul túri G. Aynazarova tárepinen izertlendi. [3.71-75]

Teńles eki komponentli frazeologizmlerdiń kórkem shıǵarmalarda kórkemlilik hám stillik maqsetlerge bola túrli usıllar arqalı júzege asadı. Máselen, eki komponenttiń bir sınarı túsirilip qollanıwı múmkin. Usı usıl menen qollanılgan frazeologizmlerdiń tek qurılısında ǵana emes, al semantikalıq tárepinde de ózgeris boladı. Ayırım jaǵdaylarda eki komponenttiń bir sınarı qollanılgan menen, jup komponent arqalı beriletuǵın máni tolıq berilse, al basqa jaǵdaylarda dástúriy mánidен sál awısıp, basqasharaq mazmundı, waqıyanı, qubılıstı bildiriwi múmkin. Bunı tómendegi kórkem shıǵarmalardan alınǵan mısallarda kóriwge boladı:

Nesiybeniń ózi kelmes jer-kókten,

Ráhát kórer miynet shegip, ter tókken.

Saqla quday er qorlaǵan qatınnan,

Eldiń arın arlamaǵan erkekten. [4.29.]

Elden erek sonsha dúnya jıynadıń,

Betten ketip namıs degen iymanıń. [4.19.]

Tilimizdegi *arın arlap, jırın jırlaw* hám *elden erek, jurttan jıraq* degen teńles eki komponentli frazeologizmler shayır shıǵarmalarında bir komponenti *arın arlamaw* hám *elden erek* bólekleri ǵana jumsalǵan. Avtor bul jerde frazeologizmlerdiń qısqaǵan variantların jumsaydı. Bul qısqaǵan variantlar tilde tolıq qalıplesip ketken, tolúq variantı menen salıstırsaǵan olar arasında semantikalıq jaqtan hesh qanday ózgeshelik sezilmeydi.

Solay etip frazeologizmniń hár qıylı variantların paydalanıw shıǵarmaǵa kórkemlilik, tásirsheńlik beredi, qaytalawdıń aldın aladı. Kórkem sóz sheberiniń tildiń baylıǵı, sózimizdiń qaymaǵı, maǵızı dep bahalanatuǵın frazeologizmlerdi paydalanıwdaǵı sheberligin úyreniw til ilimi ushın oǵada áhmiyetli máselelerden esaplanadı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Пирниязова А. Қарақалпақ тили фразеологиялық системасы хэм оның стилистикалық имканиятлары. Монография. - Нөкис, «Qaraqalpaqstan» баспасы. 2020-жыл.
2. Рахмутуллаев Ш.У. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. Тошкент, 1966.
3. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde teńles eki komponentli frazeologizmler. Monografiya. Nókis, «Qaraqalpaqstan» baspası, 2020-jıl.
4. T.Jumamuratov «Aralǵa keldim oralıp» - Nókis; “Qaraqalpaqstan”, 2016